

БІЛЬШОВИКИ І ЗАХІДНА УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (вересень 1939 — червень 1941)

У статті аналізуються зміст та засоби пропагандистської обробки населення західноукраїнських земель у 1939–1941 рр., роль органів НКВС у цьому процесі.

Ключові слова: *радянська Західної України, українсько-польські відносини, пропагандистська кампанія, репресивні органи.*

В оцінці дій Сталіна у передвоєнний час не варто обмежуватися твердженням того, що Сталін дбав лише про безпеку СРСР. Це була б надто спрощена думка. Він мав величезний досвід закулісної гри, як у внутрішній (боротьба з опонентами в партії), так і в зовнішній політиці (керівництво Комінтерном). Тому мало вірогідно, що в умовах визрівання війни Сталін не будував стратегічних планів поширення комунізму за межами СРСР. Секретний протокол до пакту Молотова–Ріббентропа — тому яскравий приклад.

Цілком очевидно, що для українського народу Друга світова війна почалася не з моменту нападу Німеччини на СРСР, як вважали більшість істориків радянської доби, а значно раніше — ще у вересні 1939 р., коли радянські війська у відповідності з секретним протоколом від 23 серпня того ж року були введені в Західні області України, що тоді належали Польщі. Зауважимо, що до активної військової акції Радянський Союз підштовхувала Німеччина. Так, 15 вересня 1939 р. райхсміністр Ріббентроп направив послу в Москві Шуленбургу телеграму, зміст якої повинен був бути доведеним до Сталіна. В ній, зокрема, говорилося: «Якщо не розпочнеться російська інтервенція, то неминуче стане питання про те, чи не виникне в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу, політична пустота ... без такої інтервенції Радянського уряду тут можливе утворення нових держав»¹. Готувався до війни і СРСР. На сторінках радянських газет 13, 14 вересня 1939 р. з'явилися інспіровані статті про повстання галичан проти Польщі², що в певній мірі мало слугувати ідеологічним виправданням майбутнього вторгнення. І хоча ці провокаційні виступи радянської преси були спростовані 14 вересня 1939 р. митрополитом А. Шептицьким і головою УНДО В. Мудрим через львівське радіо і польську пресу³, це не завадило Радянському Союзу здійснити вторгнення, порушивши ряд міжнародних угод, серед яких Пакт про ненапад від 25 липня 1932 р. та Пакт Бріана-Келлога від

серпня 1928 р. про відмову від війни, як засобу міжнародної політики. Відсутність на цих теренах довготривалих бойових дій зовсім не означала спокійного життя для українців, особливо з огляду на ідеологічні засади, які несла радянська влада «визволеному» народу. А саме так в партійних документах обґрунтовувався похід Червоної армії на Західну Україну⁴.

Вже напередодні та в ході бойових дій проти польської армії Радянський Союз розгорнув активну пропагандистську роботу серед населення Західної України. На територію Польщі через західний кордон СРСР, як стверджує польський історик Чеслав Гжеляк, переправлялись особи, підготовлені НКВС для проведення підривної пропагандистської і саботажно-диверсійної роботи проти польської держави⁵. Звертає на себе увагу той факт, що командувачем Українським фронтом був призначений С. Тимошенко. І назва фронту, і прізвище командувача підкреслювало український характер «визвольного» походу і мало справити враження на місцевих жителів. Тільки пересувна друкарня фронтової газети виготовила 120 тис. листівок для розповсюдження серед населення. Радянська авіація розкидала їх над містами і селами Західної України⁶. Політвідділами Українського фронту, за підрахунками вітчизняних вчених, було розповсюджено 10 млн. листівок під назвами: «Радянська Батьківщина українського народу — квітуха Радянська Україна», «Знатні люди Радянської України», «Боротьба українського народу проти польської шляхти» та ін⁷. Звернення і заклики листівок забирати до своїх рук панську землю, скидати владу поміщиків, до зброї не залишали жодних сумнівів щодо мети радянської влади. Так, в газеті «Червона Україна» за 17 вересня 1939 р. було опубліковано наступний заклик: «Забірайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!... До зброї наші брати, ми з вами!»⁸.

Західноукраїнське населення протягом двох десятиліть зазнавало економічних, політичних, культурних та духовних утисків, а з початком війни — відкритих репресій з боку польської влади. За цей час у густонаселеній Західній Україні польський уряд розмістив 200 тис. осадників, яким діставались кращі землі⁹. Тому українське селянство було досить конформним щодо радянської пропаганди, яка потрапляла на сприятливе підґрунтя і, підкріплена військовими успіхами Червоної армії, підштовхувала українство до активних методів боротьби. Як зазначає В. Ковалюк, «у міру того, як польські сили слабшали і надходили радянські війська жертвами дедалі частіше ставали поляки... Про це йдеться у спогадах поляків, яким пощастило врятуватися»¹⁰. Подібні свідчення знаходимо у спогадах очевидця, священика О. Олійника: «...Зате в понеділок увечері ми бачили великі зарева вогню в напрямі Глинної і Якубовців (біля Олесина). Це тоді горіли садиби польських колоністів і відбувся бій українських хлопців з довко-

лишніх сіл з стшельцями в Якубовцях, в якому загинуло понад 60 мазурів»¹¹. (Стшельці — стрільці, які мали право носити зброю і часто тероризували українське населення. Мазурами називали новоприбулих колоністів — поляків з Польщі, які направлялися до Східної Галичини для колонізації українських земель. — *Авт.*) Подібні випадки мали місце в багатьох українських селах. Але локальні виступи проти поляків не переросли в організоване антипольське повстання, на що сподівалися ідеологи як у Берліні, так і в Москві.

Все ж, вже на цьому етапі закладалося підґрунтя майбутньої українсько-польської боротьби, яка в умовах німецької окупації переросла в жорстоке кровопролиття.

Політорганами РСЧА під час вторгнення у Польщу було виготовлено 11 листівок. Всі вони були спрямовані на дискредитацію польського уряду. Серед цих листівок 5 тем було присвячено утечі уряду за кордон (що було неправдою). Дві теми «викривали» викрадення урядом золотого запасу, одна тема присвячувалася розкішному життю членів уряду¹². Поширення такої, часто неправдивої, інформації мало на меті посіяти серед військово-службовців недовіру до влади і знизити боєздатність армії.

Головна мета радянської пропаганди — моральний розклад польських збройних сил і злам їх здатності до опору — досягалася й засобами психологічного тиску. Так, поширення чуток, особливо про те, що Червона армія має намір захистити Польщу від німецької агресії¹³, підкреслювання в листівках, і в армійських газетах визвольного характеру війни, часто дезорієнтувало польських солдат, а солдати української національності, яких було чимало в польській армії, переходили на бік РСЧА. Значний ефект мала усна пропаганда через гучномовці у прифронтовій зоні. Так, В. Крисько, посилаючись на польську емігрантську газету в Детройті (США), наводить такий приклад: «... З перших бронемашин вийшли жінки, нагодували солдатів, пригостили їх цигарками, роздали газети і веліли йти додому... В той же час вони попередили, що, якщо у відповідь на їх миролюбність з боку польської армії буде вчинена протидія то їм буде непереливки»¹⁴. Мало поширення таке явище, як відпуск по домівках рядових польських солдатів, що потрапили в полон під час бойових дій. Серед них, як вважає Гурій Бухало, налічувалося 150 тис. українців¹⁵. Знаючи про це, багато інших припиняли опір і також здавалися в полон¹⁶.

В цілому населення радо вітало прихід Червоної армії, бо бачило в ній визволення від польського гніту і покладало великі надії на краще майбутнє. Колишній учасник УПА Д. Лавренюк так згадує зустріч односельчанами червоноармійців: «В центрі села, на перехресті доріг був великий майдан, стояв колодязь-журавель, з дуже смачною чистою водою, там спорудили арку для зустрічі «советських» солдат, окрасили квітами і зверху написали:

«Пролетарі всіх країн єднайтеся»... Под'їхали вони до столу, стали, з танків вийшли солдати спереди командир. Наш промовець виступив і каже: «Здрастуйте дорогі наші пани-товариші ми вас довго ждали... Солдати плакали, брали малих дітей на руки, люди також плакали... Офіцер виступив також, поговорили і поїхали далі»¹⁷ (Збережено орфографію оригіналу. — Авт.). Така оцінка зустрічі радянських військ місцевим населенням співпадає з офіційними донесеннями радянських військових. Так, маршал Г. Кулик у своїй телеграмі Сталіну 21 вересня 1939 р. повідомляв: «Переважає маса населення зустрічає Червону Армію з піднесенням, однак у великих містах, зокрема у Станіславі, інтелігенція і торгівці зустрічають стримано»¹⁸.

Просування радянських військ по Західній Україні супроводжувалося широкомасштабною пропагандистською кампанією, яку проводили політвідділи військових частин. На мітингах, організованих у містах і містечках, виступали червоноармійці, письменники (нерідко єврейської національності), які розповідали про «переваги» радянської влади, демонструючи пролетарський інтернаціоналізм. Так, на мітингу у м. Тернополі 20 вересня 1939 р. привітали галичан з визволенням письменники В. Шкловський та М. Едель, 21 вересня у м. Єзерно на п'яти мітингах лунали промови на українській, російській, польській мовах та мовою їдиш¹⁹.

Підготовка до акції «визволення» Західної України почалася вже 23 серпня 1939 р. В день підписання пакту Молотова–Ріббентропа Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про відбір 4000 комуністів для політроботи в РСЧА». В п. 1 цієї постанови було сказано: «Дозволити Політуправлінню РСЧА призвати в кадри політпрацівників запасу...»²⁰. При цьому, призовом мали займатися на самому високому рівні — Політуправління РСЧА, обкоми, крайкоми і ЦК компартій союзних республік. Постановою передбачався персональний відбір комуністів, які повинні були бути політично перевіреними, фізично здоровими і мали освіту не нижче середньої школи. Відібраних кандидатів повинні були затверджувати на засіданнях бюро обкомів, крайкомів, ЦК компартій і тільки тоді, через Політуправління РСЧА представляти на затвердження ЦК ВКП(б)²¹. Прийняття такої постанови свідчило про нестачу кваліфікованих політпрацівників, які були винищені під час чисток в армії 1937–1938 рр., коли були репресовані не менше 44 тис. військовослужбовців²², а процедура призовної кампанії підкреслювала велику відповідальність, що буде покладена на політпрацівників.

Окупація Червоною армією Західної України у вересні 1939 р. ще не означала легітимності її дій на цій території. Тому, наступним кроком і нагальною необхідністю для СРСР було встановлення радянської влади, що передбачалося статтею III договору «Про дружбу і кордони» від 28 вересня

1939 р. В ній говорилося: «Необхідну державну перебудову на території західніше вказаної в статті лінії виконує Німецький Уряд, на території східніше цієї лінії — Уряд СРСР»²³. Виконання цього завдання було покладено на військових. Так, в жовтні 1939 р. Військова рада Українського фронту у складі Тимошенко, Хрущова, Борисова і Кожевникова утворила «Комітет з організації та проведення виборів до Українських Народних Зборів»²⁴. Не гаючи часу, «Комітет» взявся до діла. Для пропаганди комуністичної ідеології серед населення Західної України була розгорнута широкомасштабна кампанія. Головним засобом привернення населення на бік радянської влади були багатолюдні збори і мітинги селянства. П. Олійник згадує, що: «Кожного тижня приїжджав з району уповноважений і прикріплений до села ... Він скликав кожного разу людей на мітинг ... Населення так було зацікавлене знати все з перших уст, що кожного разу на мітингу народ душився в просторій виставовій залі, що аж ребра тріщали, а старі жінки втрачали свідомість»²⁵.

Для поширення радянських ідеалів військовими широко використовувалися можливості кінематографу, що було новинкою, особливо для сільського населення. Так, в розпорядженні політвідділу Українського фронту знаходилося 250 копій кінофільму «Щорс», загалом кінотека нараховувала 80 назв популярних радянських фільмів²⁶.

Під час підготовки і проведення виборів до Народних Зборів 22–29 жовтня 1939 р., що мали визначити юридичний статус західноукраїнських земель, відторгнутих від Польщі, армійськими політорганамі РСЧА було виділено 7200 агітаторів і голів комісій різного рівня, які, по суті, поставили під цілковитий контроль хід усєї кампанії²⁷. Таким чином, демократія за радянським сценарієм означала цілковиту ізоляцію опозиційних більшовикам політичних сил. Вони були повністю позбавлені будь-якої можливості легального впливу на результати виборів, хоча подекуди робили спроби протистояти більшовицькому фарсу. На це звертають увагу і зарубіжні історики²⁸. Протести населення у вигляді псування портретів більшовицьких вождів, знищення радянських прапорів і символіки, і вивішування українського прапора, а подекуди польського, або розклеювання листівок на кшталт «Хай живе (Західна) самостійна Україна!», «Нехай живе Польща!» мали місце на Ровенщині, на Волині, Станіславщині, Тернопільщині. У м. Костополі з'явилися прокламації наступного змісту: «Увага українці! Не накладайте жидівського ярма собі на шию. Схаменіться!». У Тернополі було знайдено листівки з закличками «бити євреїв». Подекуди траплялися збройні напади на організаторів зборів²⁹. Подібні документи свідчать про те, що частина українців і польського населення ототожнювала радянську владу з сіоністським засиллям. І хоча ці акції українських і польських націоналістів ще не мали масового характеру, вони свідчили про перші ознаки ідеоло-

гічного протистояння в західному регіоні України, яке у воєнній геополітичній обстановці надалі могло лише поглиблюватися. Все ж вибори відбулися за сценарієм більшовиків. Згідно радянським статистичним даним, а інших не було, в них прийняло участь 92,8% населення. За пропонованих кандидатів проголосували 90,4% виборців. Скликані більшовиками Народні Збори 26–28 жовтня 1939 р. ухвалили рішення про возз'єднання Західної України з УРСР. Цілком вірогідно, що радянські статистичні дані не були далекими від істини, адже вибори проводилися в дуже стислі строки, за повної ізоляції антирадянських елементів, під контролем НКВС і під пресом більшовицької пропаганди, що не давало можливості пересічним українцям оговтатися у вирі швидкоплинних подій і пильніше придивитися до радянської влади та побачити не тільки її привабливі сторони.

Одним із засобів пропаганди радянського способу життя були організовані для жителів Західної України показові екскурсії в Східну Україну, де вони мали познайомитися з життям в СРСР. Так, в листопаді–грудні 1939 р. Раднарком УРСР спеціальною постановою виділив з резервного фонду уряду облвиконкомам, котрі мали приймати гостей, додаткові значні кошти, які обраховувалися сотнями тисяч карбованців³⁰. Вочевидь партійно-радянська номенклатура не жаліла коштів на ідеологічні заходи, очікуючи відчутної віддачі. Цей захід мав, в значній мірі, сприяти встановленню й укріпленню радянської влади в західному регіоні. Виступи на зборах і мітингах очевидців, що побували на екскурсіях, значно підсилювали ефективність агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Не випадково це питання стало предметом обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Як наслідок — обкомам, райкомам партії було рекомендовано організувати такі виступи на широких зборах робітників, селян інтелігенції та всебічно висвітлювати в пресі³¹.

Агітаційна, пропагандистська робота в західних областях України не могла обмежитись лише прийняттям рішення п'ятої позачергової сесії Верховної Ради СРСР, що відбулася 1 листопада 1939 р. , про включення цих земель до складу УРСР. Це було лише першим кроком на шляху реального встановлення радянської влади і її ідеологічного забезпечення партійним керівництвом. Так, 15 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад партійно-радянської номенклатури новоутворених областей у кількості 120 осіб, а 20 грудня було прийнято рішення про відбір з числа обкомів, райкомів, начальників політвідділів радгоспів 495 чоловік для роботи на керівних партійних посадах в західних областях України. Цим же рішенням встановлювалася розверстка по областях: Київська область — 55 осіб, Харківська — 102, Дніпропетровська — 85, Сталінська — 85, Запорізька — 35, Ворошиловградська — 39, Одеська — 25, Миколаївська —

25, Сумська — 22, Чернігівська — 22 особи³². Подібні рішення Політбюро ЦК КП(б)У неодноразово приймалися протягом грудня 1939 р. — лютого 1940 р. Таким чином, тільки за перші місяці для організації керівного складу партійного і державного апарату зі східних областей України було послано понад 5 тис. комуністів і комсомольців³³. Загалом після приєднання Східної Галичини та Волині до Радянського Союзу сюди було послано, за підрахунками авторів коментаря до спогадів Ф. Пігідо-Правобережного, 86 тис. радянських, партійних, профспілкових, комсомольських функціонерів, вчителів, медиків, агрономів тощо³⁴. Підбір посланців зі Сходу здійснювався, перш за все, за ідеологічним принципом — відданості ідеям комунізму, хоча їх освітній і загальний культурний рівень бажав кращого. Тому у 1939 р. 41% секретарів обкомів, 71,4% міськомів і 78% первинних організацій не мали навіть повної середньої освіти³⁵. Звичайно, не всі вони, виключаючи партійних і комсомольських працівників, були ідеологами радянської влади. Радше вони були носіями радянського способу життя, традицій, патріотизму, що далеко не завжди відповідало ідеалам місцевого населення. Слід підкреслити, що ще раніше, ніж почалося формування осередків радянської влади, розпочався процес утворення репресивних органів. Ще 6 листопада 1939 р. були підписані накази НКВС СРСР про організацію НКВС Західної України, а також територіальної і залізничної міліції³⁶. Досвід встановлення радянської влади в Східних областях України підказував більшовикам, що цей процес досить болючий і пов'язаний не тільки з ідеологічним протистоянням, а може вилитись у відкриту збройну боротьбу. Тому, застосування сили репресивно-каральних органів мало стати природним фактором процесу радянзації. Вже 8 вересня 1939 р. було видано наказ НКВС СРСР за № 001064, яким нарком внутрішніх справ України І. Серов зобов'язувався виділити 50 оперативних і 150 оперативно-політичних співробітників і відрядити їх до Києва, а також організувати 5 оперативно-чекістських груп по 50–70 чол. в кожній, озброїти їх і передати у спеціальний батальйон чисельністю 300 чол. для виконання спеціальних завдань. Як підкреслюють Т. Вронська та О. Лисенко, цим же наказом І. Серов зобов'язувався зорієнтувати М. Хрущова і С. Тимошенка щодо деталей подальших заходів³⁷. З огляду на те, що згодом С. Тимошенко був призначений командувачем Українським фронтом, котрий вторгся на територію Польщі, мета цих спецзавдань не викликає сумнівів. Звертає на себе увагу той факт, що нарком внутрішніх справ І. Серов мав «зорієнтувати» М. Хрущова — Першого Секретаря ЦК КП(б)У, який офіційно посідав набагато вищий пост. Це проливає світло на справжнє місце органів НКВС у партійно-державній ієрархії тодішнього СРСР.

По суті процес радянзації Західної України розпочався вже після 28 вересня 1939 р., коли був підписаний радянсько-німецький договір «Про

дружбу і кордони». І почався він саме з ідеологічної чистки населення. Ініціатива в цій справі була повністю зосереджена в руках каральних органів, які, як доводить І. Білас, повністю були сформовані з представників репресивних органів, що прибували з інших республік³⁸. Очевидно, вихідцям з місцевого населення радянська влада не довіряла.

¹ Ковалюк Р.В. Західна Україна на початку Другої світової війни // УГЖ. — 1991. — № 9. — С. 32.

² Правда. — 1939. — 13 сентября.

³ Семененко В.І., Радченко Л.О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення. — Х., 2000. — С. 399.

⁴ Пятнадцатый съезд КП(б)У. Резолюции съезда. По отчетному докладу ЦК КП(б)У / Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х томах. — Т. 1. 1918–1941. — К., 1976. — С. 980.

⁵ Україна–Польща: важкі питання. Т. 4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»: Варшава, 8–10 жовтня 1999 року. — Тугса: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1999. — С. 64.

⁶ Ковалюк Р.В. Назв. праця. — С. 33.

⁷ Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Т 4-й: Україна у Другій світовій війні. (1939–1945). / Керівник тому В.І. Кучер. — К., 2004. — С. 70.

⁸ Червона Україна. — 1939. — 17 вересня.

⁹ Кульчицький С.В. Між двома війнами. // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 15.

¹⁰ Ковалюк Р.В. Назв. праця. — С. 33.

¹¹ Олійник П.П. Зошити // УІЖ. — 1993. — № 1. — С. 121.

¹² Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред. Тараса. — Мн., 1999. — С. 263.

¹³ Дейвіс Норман. Європа. Історія. — К., 2006. — С. 1032.

¹⁴ Крысько В.Г. Назв. праця. — С. 107, 287.

¹⁵ Україна–Польща: важкі питання. Т. 4. — С. 63.

¹⁶ Крысько В.Г. Назв. праця. — С. 125.

¹⁷ Спогади учасника УПА Лавренюка Д.Л. (архів автора).

¹⁸ Ковалюк Р.В. Назв. праця. — С. 37.

¹⁹ Політична історія України ХХ століття. — С. 70.

²⁰ Про військову перепідготовку, переатестування працівників партійних комітетів і про порядок їх мобілізації в РСЧА. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) 13 березня 1940 р. // Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 7. — М., 1975. — С. 134.

- ²¹ Там само.
- ²² Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. — К., 2002. — С. 228.
- ²³ Кульков Е.Н., Мягков М.Ю., Ржешевский О.А. Война 1941–1945. Факты и докум. — М., 2001. — С. 307.
- ²⁴ Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 р.р. — К., 2004. — С. 200.
- ²⁵ Політична історія України ХХ століття. — С. 112.
- ²⁶ Там само. — С. 70.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Дейвіс Норман. Європа. Історія. — С. 1030.
- ²⁹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Відповід. ред. В.А. Смолій. — К., 2002. — С. 576.
- ³⁰ Головка М.Л. Назв. праця. — С. 202.
- ³¹ Там само. — С. 203.
- ³² Там само. — С. 204.
- ³³ Там само. — С. 204–205.
- ³⁴ Пігідо-Правобережний Ф. Назв. праця. — С. 228.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Голос України. — 1939. — 11 вересня.
- ³⁷ Вронська Т., Лисенко О. Репресії в Західній Україні на початковому етапі Другої світової війни // Історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 40.
- ³⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х книгах. Книга перша. — К., 1994. — С. 125.

В статье анализируются содержание и средства пропагандистской обработки населения западно-украинских земель в 1939–1941 гг., роль НКВД в этом процессе.

Ключевые слова: советизация Западной Украины, украинско-польские отношения, пропагандистская кампания, репрессивные органы.

The article is focused on analysis of the maintenance and facilities of propagandist treatment of population of Western-Ukrainian land in 1939–1941, and the role of NKVD in this process.

Keywords: Sovietization of Western Ukraine, Ukrainian–Polish relations, propagandist campaign, repressive institutions.